

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.82)"19":314.177-054-027.542/.029:2

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-9-20>**Changes in the ethnonational and religious-confessional structure of the population of Volyn in the 19th century****Anatolii H. Shvab**

Lesya Ukrainka National University
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
email: anatoliyshvab@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6864-1726>WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-1767-2019>**Larysa P. Shvab**

Lesya Ukrainka National University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: Lesyashvab@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9202-8910>Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57248589300>**Abstract**

The purpose of the article is to analyse the general demographic changes of the population of Volyn in the 19th century to track the dynamics of these changes in each of the ethnonational groups and to find out their impact on changes in the ethnonational and religious-confessional structure of the population of Volyn. **The research methodology** is based on special methods of historical research – comparative-historical, problem-chronological, interdisciplinary, as well as on general scientific research methods – analysis of sources and analysis and synthesis, which, in combination with the principles of historicism, objectivity and a critical view of historical reality, contributed to the proper disclosure of the stated subject of research. **The scientific novelty** of the study lies in creating a holistic picture of changes in the ethno-national and religious-confessional structure of the population of the Volyn province during the 19th century. The processed documents and materials allow us to **conclude** that the ethno-national and religious-confessional structure of the population of Volyn after its accession to the Russian Empire underwent significant changes caused by political and economic processes. The main factor in these changes was the policy of the Russian government, aimed at neutralizing Polish and strengthening Russian influences, through stimulating internal and external migration processes. The result of internal migration was a rapid increase in the number of Russians in Volyn, whose percentage share among the population of Volyn increased the most. As a result of external immigration flows, numerous Jewish, German, and Czech communities are forming in the Volyn population. The Jewish community has experienced the greatest quantitative growth. Less long-lasting in time, however, no less dynamic was the growth of the German community, which by the end of the 19th century in Volyn was second only to Jews and Poles. Czech immigration to Volyn was the smallest in terms of numbers. Among the Poles throughout the 19th century, parallel migration processes took place – the outflow of large landowners and participants in anti-Russian uprisings and the influx of landless peasants from sub-Russian Poland. As a result, despite the quantitative growth of Poles in Volyn, there was a slight decrease in their share in the general structure of the province's population. Against the background of active external and internal migration processes, the share of Ukrainians in the general structure of the population of Volyn is decreasing.

Keywords: Volyn, migration, national minorities, religious denominations.

Зміни етнонаціональної та релігійно-конфесійної структури населення Волині у XIX ст.**Анатолій Шваб**

Волинський національний університет імені Лесі Українки
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: anatoliyshvab@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6864-1726>WOS Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-1767-2019>

Лариса Шваб

Волинський національний університет імені Лесі Українки

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: Lesyashvab@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9202-8910>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57248589300>

Анотація

Мета статті – проаналізувати загальні демографічні зміни населення Волині у XIX ст., відстежити динаміку цих змін у кожній з етнонаціональних груп і з'ясувати їх вплив на етнонаціональну та релігійно-конфесійну структуру населення Волині загалом. **Методологія дослідження** ґрунтується на спеціальних методах історичних досліджень – порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному, міждисциплінарному, а також на загальнонаукових методах – аналізу джерел і аналізу та синтезу, що в поєднанні з принципами історизму, об'єктивності, критичного погляду на історичну реальність сприяли розкриттю заявленого предмета дослідження. **Наукова новизна дослідження** полягає у створенні цілісної картини змін етнонаціональної та релігійно-конфесійної структури населення Волинської губернії впродовж XIX ст. Опрацьовані документи й матеріали дають змогу дійти **висновку**, що етнонаціональна та релігійно-конфесійна структура населення Волині після її входження до складу Російської імперії зазнала значних змін, зумовлених політичними й економічними процесами. Основним чинником цих змін стала політика російського уряду, спрямована на нейтралізацію польських і посилення російських впливів через стимулювання внутрішніх і зовнішніх міграційних процесів. Наслідком внутрішньої міграції стало швидке зростання на Волині кількості росіян, відсоткова частка яких серед населення Волині зростає найбільше. Внаслідок зовнішніх міграційних припливів серед населення Волині формуються чисельні єврейська, німецька і чеська спільноти. Найбільшого кількісного зростання зазнала єврейська громада. Менш тривалим у часі, проте не менш динамічним було зростання і німецької спільноти, яка чисельно на кінець XIX ст. на Волині поступалася лише євреям і полякам. Чеська міграція на Волинь за чисельністю була найменшою. Серед поляків упродовж XIX ст. відбуваються паралельні міграційні процеси – відтік великих землевласників та учасників антиросійських повстань і притік безземельних селян з підросійської Польщі. Наслідком цього, попри кількісне зростання поляків на Волині, стало незначне зменшення їх частки в загальній структурі населення губернії. На тлі активних зовнішніх і внутрішніх міграційних процесів у загальній структурі населення Волині зменшується питома вага українців.

Ключові слова: Волинь, міграція, національні меншини, релігійні конфесії.

Постановка проблеми. Геополітичні зміни в Центрально-Східній Європі кінця XVIII ст., наслідком яких став поділ Речі Посполитої, суттєво вплинули на долю українських земель, що опинились у складі Російської імперії. Внутрішня політика російської влади щодо приєднаних територій була спрямована на найшвидшу інкорпорацію їх в адміністративно-політичну, економічну та соціокультурну модель держави. Форми і засоби цієї політики були різними і еволюціонували від лояльного ставлення до успадкованих місцевих традицій до їх тотального зрощення.

Одним із завдань російської політики на Правобережній Україні була нейтралізація польських впливів, чому слугувала міграційна політика російського уряду. Усунення поляків з політичного, економічного і культурного життя супроводжувалося заміщенням їх приїжджими чиновниками, що стало передумовою для швидкого зростання чисельності росіян на Волині.

Досить швидко на тлі модернізації економічних відносин і розширення традиційних сфер зайнятості зростала на Волині єврейська спільнота. Змінам етнонаціональної структури населення сприяло і стимулювання міграції німецьких і чеських колоністів, чисельність яких на Волині швидко зростала у другій половині XIX ст. Надання пільг і доступність дешевої землі створили сприятливі умови для міграції на Волинь і безземельних селян з території етнічної Польщі.

Отож сукупність політичних і економічних чинників призвела в XIX ст. до активних міграційних процесів, наслідком яких стала зміна етнонаціональної і релігійно-конфесійної структури населення Волині.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельною основою цього дослідження є опубліковані статистичні матеріали Центрального статистичного комітету МВД – «Статистические ежегодники России», «Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 8: Волынская губерния», статистичні збірники Волинського губернського статистичного комітету – «Обзоры Волынской губернии», «Памятные книги Волынской

губернии», «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии» штабу Київського військового округу, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования», що їх упорядкував П. Чубинський, та інші документи.

Значну цінність з огляду на опрацювання великого масиву ревізійних списків та інших статистичних документів Російської імперії, введення їх у науковий обіг мають роботи В. Кабузана, С. Брука, С. Струмиліна, В. Наулка. Вони є незамінними для відстеження демографічних та етносоціальних процесів кінця XVIII – середини XIX ст. Завдяки дослідженням цих авторів (які фокусуються на загальноросійських і загальноукраїнських масштабах) вдалося простежити тяглість досліджуваних процесів у Волинській губернії впродовж всього XIX ст.

Дослідженню різних аспектів етносоціальних процесів на Правобережній Україні та безпосередньо у Волинській губернії присвячені роботи С. Макаруча, О. Калакури, В. Надольської, М. Бармака, Ю. Поліщука, О. Карліної. Історію німців на Волині досліджували І. Агасієв, М. Костюк, О. Шмід; поляків – І. Лісевич, О. Буравський, О. Карліна; чехів – Ж. Ковба, Г. Шпиталенко, С. Шульга; євреїв – В. Надольська, М. Латай, О. Карліна, В. Доценко, О. Чінена. Попри те, що дослідження згаданих авторів ґрунтовно висвітлюють чинники, які впливали на характер і динаміку етносоціальних процесів, аналізують перебіг цих змін у розрізі багатьох або окремих етнічних спільнот, фокусуються на різних аспектах їх діяльності та повсякденного життя, все ж узагальненої картини трансформації етнічної і релігійно-конфесійної мозаїки Волині у XIX ст. сформовано не було.

Мета статті – проаналізувати демографічні зміни населення Волині у XIX ст., відстежити динаміку змін усередині кожної з етнічних спільнот, з'ясувати етнонаціональну та релігійно-конфесійну структуру населення Волині.

Виклад основного матеріалу. Приєднання та інтеграція Волині до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої супроводжувалося складними етносоціальними та конфесійно-релігійними змінами, спрямованими на нейтралізацію польських політичних, економічних і культурних впливів. Засобами досягнення цих завдань були: нейтралізація польського економічного домінування через перерозподіл великої земельної власності, зосередженої в руках польських магнатів; ліквідація польської і запровадження російської моделі керування, правових відносин, системи освіти із залученням російських чиновників; стимулювання іноземної міграції та внутрішніх міграційних процесів тощо.

Зміни етнонаціональної структури населення Волинської губернії мали також свою економічну природу. Процеси модернізації економічних і суспільних відносин, зумовлені ліберальними реформами й ліквідацією кріпацтва у другій половині XIX ст., стимулювали зовнішні міграційні процеси, викликані потребами розвитку товарного сільськогосподарського виробництва на основі вільнонайманої праці; наявністю великої кількості дешевої доступної землі; потребами запровадження інновацій у сільське господарство; сприятливими умовами для розвитку торгівлі, промисловості, ремесел, міської економіки загалом.

Основу волинського соціуму на момент приєднання Волині до Росії складали українці. За результатами П'ятої ревізії населення Російської імперії, яка проводилася з 1794 по 1808 рік, у Волинській губернії зафіксовано 1 124 656 мешканців, з яких 1 004 400 (89,3 %) були українцями, решта — представниками інших етнічних груп. Частка поляків складала близько 7 % (приблизно 78 700 осіб), євреїв – 3,6 % (приблизно 40 000 осіб) (Кабузан, 1990, с. 217), росіян – близько 0,1 % (приблизно 1100 осіб) (Поліщук, 2012, с. 123).

На початку XIX ст. найбільше українців проживало у Володимирському повіті – 109 200 осіб (94,5 % від загалу населення), Житомирському – 104 300 осіб (83,5 %), Луцькому – 89 100 осіб (92,2 %), а найменша їхня кількість була зафіксована в Овруцькому – 53 600 осіб (84,3 %), Ковельському – 77 300 осіб (92,6 %), Острозькому – 77 700 осіб (90,5 %) повітах відповідно. Найвища відсоткова частка українців зафіксована у Володимирському повіті – 94,5 %, Рівненському – 93,4 %, Старокостянтинівському – 93 %, а найнижча в Заславському – 86,7 %, Дубенському – 83,5 %, Житомирському – 82,7 % (Кабузан, 2006, с. 432).

У 1853 р. чисельність населення Волинської губернії зросла до 1 497 095 осіб (Карліна, 2006, с. 186). Проте, за результатами Десятої ревізії на 1858 р., питома вага українського населення скоротилася в порівнянні з П'ятою ревізією з 89,3 % до 72,2 % (Кабузан, 2006, с. 183). Таке різке зменшення частки українців у структурі населення Волині частково пояснюється значним збільшенням на 1858 р. чисельності євреїв, чия частка в порівнянні з П'ятою ревізією зросла з 3,6 % до 12,7 % (Кабузан, 2006, с. 183). Іншим можливим поясненням є те, що тогочасні переписувачі могли віднести українців католицького віросповідання до поляків. Коректність такого ототожнення буде розглянута нижче. До об'єктивних причин зменшення частки українців належить низький природний приріст через високу смертність, спричинену епідеміями чуми і холери, а також низький рівень життя. Природний приріст населення у Волинській губернії був

.....
одним з найнижчих не лише на Правобережжі, а й у Російській імперії загалом. У 1831–1840 рр. він упав тут до 4,6 %, а в 1841–1850-х рр. до 2,1 % (Кабузан, 2006, с. 175).

У 1871 р., за підрахунками П. Чубинського, чисельність українців становила 1 430 000 осіб (Чубинський, 1877, с. 361), а в 1897 р. за переписом населення – 2 095 579 осіб (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Попри чисельне зростання українців, на тлі активних міграційних припливів єврейських, німецьких, російських, польських і чеських переселенців протягом XIX століття, питома вага українців у структурі населення Волині й надалі зменшувалася. На кінець XIX ст. вона скоротилася на більш як 19 % — до 70,1 % (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85).

У 1897 р. найвища питома вага українців зафіксовано в Овруцькому повіті (83,4 %), найнижча – у Луцькому (57,0 %). Показовим є те, що за майже століття в Овруцькому повіті, до якого не були спрямовані активні переселенські потоки, частка українського населення майже не змінилася. Проте якщо на початку XIX ст. вона була найнижчою в губернії (84,3 %), то наприкінці століття стала найвищою (83,4 %). Зворотним прикладом є Луцький повіт, який на межі XVIII–XIX ст. мав найвищий відсоток українського населення – 92,2 %, натомість у 1897 р., внаслідок активних міграційних потоків іноетнічного населення, частка українського населення тут зменшилося до 57 %. Схожі тенденції простежуються на прикладах інших повітів.

У містах Волинської губернії проживало лише 2,2 % від загальної чисельності українців (46 060 осіб), тоді як у селах і містечках – 97,8 % (2 049 477 осіб). У структурі міського населення губернії українці становили 19,7 %, а серед жителів сіл і містечок – 74,4 %. Найвища частка українців серед міського населення була зафіксована у Кременці (47,0 %), де вони випереджали євреїв, та Овручі (42,2 %), а найнижча – у Луцьку (9,4 %) і Ковелі (11,8 %) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Чисельність жителів волинських міст, які послуговувалися українською мовою, майже рівнялася з російськомовними містянами. Це свідчить про значний приплив російських чиновників з інших регіонів Російської імперії і процеси зросійщення місцевого українського населення.

За релігійним складом серед українців Волині 94,8 % були православними, 5,1 % визнавали себе католиками. Найвищу частку католиків (понад 10 %) зафіксовано серед українськомовного населення Житомирського та Новоград-Волинського повітів, що може свідчити як про процеси деполонізації українців, так і українізації поляків (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 86–88). Врешті слід пам'ятати, що після поділів Речі Посполитої розпочався активний процес навернення у православ'я українців – вірян унійної (греко-католицької) і католицької церков. Яка частина з них залишилася в католицькому віросповіданні – невідомо.

Зворотні демографічні процеси відбувалися в спільнотах етнічних меншин. З першої половини XIX ст. на Волині за рахунок механічних міграційних припливів швидко зростають єврейська і російська громади, а в 1860–1890 рр. — ще й німецька, польська та чеська.

Другою за чисельністю національною групою населення Волинської губернії на зламі XVIII–XIX ст. були поляки. За підрахунками В. Кабузана, поляки становили 7 % від загалу волинян, що відповідає приблизно 78 700 особам (Кабузан, 1990, с. 217). Ю. Поліщук збільшує частку поляків на Волині цього періоду до 10 % (Поліщук, 2012, с. 120). Його твердження ґрунтується на дослідженні В. Кабузана, яке використовували й ми. За вказаним посиланням підтвердження про 10 % частку поляків серед населення Волині цього періоду ми не знайшли.

Зауважимо, що аналіз наявних досліджень етнонаціональної структури населення Волинської губернії виявив суттєві розбіжності у визначенні чисельності поляків, які тут проживали. Більшість авторів для ідентифікації поляків користувалися здебільшого релігійно-конфесійними маркерами, ототожнюючи поляків з католиками. Застосування такого підходу передається від одного автора до іншого і сприймається як давно усталена істина. Проте навіть базовий аналіз спростовує цей підхід. Яскравим підтвердженням цього, попри недосконалість будь-яких переписів, є результати першого російського перепису 1897 р., який зафіксував значну розбіжність між кількістю поляків і кількістю католиків.

Одним з перших наголошував на помилковості ототожнення католиків з поляками П. Чубинський. На його переконання, хибність такого підходу закладена в методиці обліку населення урядовими статистичними управліннями різних рівнів, де чисельність поляків ототожнювалася з чисельністю католиків. Підставою для твердження про помилковість такого підходу стало застосування П. Чубинським методики обліковування поляків на основі даних католицьких парафій про чисельність парафіян кожного соціального стану та зіставлення цих даних на місцях, використовуючи такі критерії, як мова, характер, свідомість (Чубинський, 1872, с. 224). Мова, однак, на його думку, була теж ненадійним етнічним ідентифікатором, оскільки до 1830-х рр. польська мова залишалася офіційною в діловодстві, адмініструванні, судочинстві, освіті тощо. Навіть українське православне духовенство сприймало спілкування польською

мовою в родинях «нормою пристойності» (Чубинський, 1872, с. 274). Ситуація змінюється в 1830–1840-х рр., коли поляки і польські традиції та впливи активно усуваються російською владою з повсякденного життя. Однак цей процес не був швидким, і наслідки ополячення відчувалися ще кілька поколінь. Цю думку розділяють і сучасні українські дослідники.

Знаходимо в П. Чубинського досить раціональне пояснення, як наслідки ополячення за часів Речі Посполитої, основною складовою якого було окатоличення, вплинули на різні соціальні стани українського соціуму. Зокрема, чому багато сполонізованої збіднілої української шляхти сповідувало католицьку віру. За своїм соціальним становищем ця шляхта не відрізнялася від селян, хоч і не мала кріпацької залежності, а подекуди перебувала навіть в економічно гіршому становищі. Економічні й соціальні преференції від великих землевласників, які безземельна шляхта мала за часів Речі Посполитої, були втрачені, що зблизило їх з простим народом. Проте в їх свідомості залишалося переконання, що православ'я – віра простого люду, а католицизм – віра панська. Отож католицька віра залишилася чи не єдиним зовнішнім маркером шляхетського походження і вищості над простолюдом, що простежується в усіх соціальних станах (Чубинський, 1872, с. 233). «Католицька дрібна шляхта сумлінно виконує установлені релігійні обряди, проте має такий само світогляд, як і малоруські селяни. ... За своїм походженням ця шляхта – частково малоруська, частково – виселена з Польщі як «будники» і «рудники». Всі вони, за виключенням тих, хто перейшов в «офіціалісти», омалорусилися.

Селяни-католики – частково омалорущені мазури, проте в більшості своїй малоруси, які перейшли в католицизм через унію ...

Щодо міщан-католиків, переважна більшість з них не втратила свою малоруську народність, хоч серед них є частина ополячених», – стверджує автор (Чубинський, 1872, с. 236).

Процес ополячення частини міщанства, селянства та інших соціальних верств українців, на думку П. Чубинського, тривала і в XIX ст., доки адміністрація, суд, освіта контролювалися поляками, а польська мова мала офіційний статус (Чубинський, 1872, с. 237).

На переконання П. Чубинського, у Волинській губернії в 1871 р. з 132 091 католика етнічними поляками були лише 25 %, решта 75 % – українцями (малорусами) (Чубинський, 1872, с. 289).

Аналіз міграційних припливів представників різних етнічних спільнот на Волинь у другій половині XIX ст. та їх вплив на кількісні зміни в кожній з етнонаціональних груп, зафіксовані статистичними дослідженнями 1850–1880-х рр., переписом 1897 р., офіційними статистичними звітами нульових і десятих років XX ст., дають підстави вважати такі розрахунки обґрунтованими. Отож попри всілякі зусилля Російської імперії деполонізувати Волинь, чисельність поляків і їх частка в загальній структурі населення, якщо й зменшилася, то несуттєво. Впливовим чинником зменшення чисельності поляків у Волинській губернії стали репресивні заходи російського уряду проти учасників польських антиросійських повстань 1830, 1863 рр., які супроводжувалися виселенням більшості з них та засланням у різні регіони імперії, зокрема, в степові райони Причорномор'я (Сінкевич, 2022, с. 75). Кількісні втрати поляків на Волині були частково компенсовані міграцією польських безземельних селян з території етнічної Польщі у 1860–1890-х рр.

Житомирський дослідник О. Буравський, посилаючись на дослідження І. Лісевича (Лісевич, 1993, с. 9) і на дані Російського імператорського географічного товариства за 1864–1865 рр., у складі якого проводив свої дослідження і П. Чубинський, збільшує чисельність поляків на Волині до 134 тис., імовірно, ототожнюючи поляків з католиками, чим заперечує твердження автора цих досліджень П. Чубинського, про що йшлося вище (Буравський, 2004, с. 26). Слід зауважити, що аналіз статистичних даних І. Лісевича містить багато суперечливих неточностей і помилок. Важко відстежити і джерела, якими він користувався.

За переписом населення 1897 р. у Волинській губернії проживав 184 161 поляк (6,16 %), що приблизно на 50 000 осіб (40 %) більше, ніж тридцять років до того було всіх католиків загалом. Слід звернути особливу увагу на те, що чисельність католиків на Волині за цей час зросла на більш як 120 % і становила 298 110 осіб (10 %). Отож цілком очевидно, що зростання частки католиків, більшість з яких були поляками, відбулася через міграцію 1860–1890-х рр. Багато сучасних дослідників (В. Надольська, О. Буравський, Ю. Поліщук та інші) ототожнюють зафіксованих переписом 1897 р. прибулих на Волинь з Привіслянського краю 89 943 селян з поляками (Надольська, 2020, с. 135). Якщо навіть це так (бо в цей час з Привіслянського краю переселяється на Волинь і багато німців, мало того – більшість німців мігрували на Волинь з території Привіслянського краю), з врахуванням високого природного приросту стає очевидним, що поляків за тридцять років до перепису було значно менше, ніж католиків. У 1897 р. поляків було менше на 113 949 осіб, ніж католиків.

Аргументом на користь помилковості ототожнення католиків з поляками є й те, що католицьке віросповідання сповідувало багато представників інших етнонаціональних спільнот.

До католицької церкви належало 97,72 % носіїв польської, 28,60 % – чеської, 22,30 % – білоруської, 5,05 % – української, 1,65 % – російської, 0,89 % – німецької мови відповідно (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. XI). Отож лише українськомовних парафіян католицької церкви на Волині нараховувалося понад 105 000 осіб. Зауважимо, що на початку ХХ ст. волинський губернський комітет у своїх звітах буде ототожнювати більшість католиків з поляками, що суперечитиме даним Центрального статистичного комітету МВД. Однак це є предметом інших досліджень.

Ідентифіковані переписом 1897 р. поляки досить рівномірно розселялися по більшості повітових міст губернії (3,0–4,6 %). Серед повітів поляків найбільше проживало в Луцькому – 9,7 %, Рівненському – 9,2 % та у Володимирі-Волинському – 8,38 %, а найменше в Овруцькому – 1,34 % та Кременецькому – 3,01 % повітах відповідно. У Житомирі питома вага поляків була найвищою – 11,3 %, тобто 7464 особи (майже 42 % міських поляків губернії) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Альтернативою польському домінуванню в політичному, економічному та культурному житті Волинської губернії стало стрімке просування російським самодержавством у всі сфери життя росіян і зросійщених українців. Формується нова економічна та управлінська модель, у якій провідну роль перебирають росіяни. Більшість росіян, які прибувають на Волинь, – це чиновники, нові землевласники, підприємці, торговці, військові. Окрему групу становлять старообрядці, які з'явилися тут ще до поділів Польщі.

Матеріали ревізій і переписів фіксують незначну кількість росіян на Правобережжі України. Згідно з підрахунками сучасних дослідників, як зазначає Ю. Поліщук, у 1794 р. на території «Південно-Західного краю» їх мешкало не більше як 0,1 % (на територію краю ще не встигли прибути російські чиновники та дворяни, а військові не фіксувалися як постійне населення). Росіяни селилися в містах, поступово витісняючи поляків з адміністративних посад, а українців з міст у передмістя (Поліщук, 2012, с. 123).

За підрахунками П. Чубинського, загальна чисельність росіян у Волинській губернії у 1870-х рр. становила до 80 000 осіб (Чубинский, 1877, с. 292). Станом на 1897 р. загальна чисельність росіян (великорусів) у Волинській губернії зросла до 104 889 осіб (3,5 %). Найбільше їх було зосереджено в Житомирському повіті – 25 583 особи (5,9 %), Луцькому – 12 856 осіб (5,09 %), Рівненському – 8612 осіб (3,18 %), Новоград-Волинському – 8409 осіб (2,41 %). Серед найбільш зросійщених з найбільшим відсотком росіян міст був Ковель – 27,3 % (4828 осіб), Житомир – 25,7 % (16 994 особи), Дубно – 20,8 % (2762 особи), Новоград-Волинський – 17,4 % (2939 осіб), а найменше – Кременець – 10,5 % (1863 особи), Овруч – 8,8 % (649 осіб) і Старокостянтинів – 8,6 % (1402 особи). Четверть російськомовного населення губернії – 23 354 особи – становили військові. У містах частка військових серед росіян зростала до 50 % (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Із загальної чисельності росіян 44 351 особа мешкала в губернському та повітових центрах, де містилися адміністративні установи, промислові, соціальні заклади, військові гарнізони (Надольська, 2016, с. 28–29).

Концентрація великої кількості німецьких військових у західних повітових центрах Волині зумовила значний гендерний дисбаланс серед українців і росіян. Наприклад, у Луцьку серед 1478 зафіксованих носіїв української мови чоловіків було 1288, а жінок – лише 190, серед 2830 російськомовних – 2080 чоловіків і 750 жінок. Схожа різниця у співвідношенні спостерігалася в Дубні: з 2474 українськомовних – 1819 чоловіків і 655 жінок, з 2962 російськомовних – 2390 чоловіків і 572 жінки. У Ковелі з 2093 українськомовних – 1463 чоловіки і 630 жінок, з 4828 російськомовних – 3436 чоловіків і 1392 жінки. Серед представників інших мовних груп такої значної гендерної різниці не було, що свідчить про їхнє стале проживання в містах і природне демографічне й міграційне зростання. Віддаляючись від російсько-австрійського кордону, такої гендерної розбіжності не було. Наприклад, в Овручі з 3119 українськомовних містян – 1572 чоловіки і 1547 жінок, з 649 російськомовних – 347 чоловіків і 302 жінки (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 86–88).

Чисельною етнонаціональною спільнотою Волинської губернії, яка, динамічно зростаючи, в другій половині ХІХ ст. за чисельністю випередила поляків, були євреї. Перші відомості про євреїв на території Волині датуються дослідниками кінцем ХІІІ ст. (Надольська, 1998, с. 272). Найбільш масове переселення євреїв в Україну почалося після Люблінської унії 1569 р. (Латай, 1998, с. 266–267). З Польщі вони вирушили на українські землі, які ввійшли до складу Речі Посполитої.

З 1796 р. Волинська губернія ввійшла до «смуги осілости», на якій дозволялося селитися євреям, що зумовило нову хвилю швидкого зростання їх чисельності та впливу. Євреї здебільшого осідали в містах і містечках, відіграючи провідну роль у міському економічному устрої. Часто Волинь для них була проміжним етапом у пошуках сприятливіших умов у містах Півдня України, що швидко зростали.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. за результатами Четвертої ревізії чисельність євреїв на Волині становила 5,6 % від загалу населення (близько 61 000 осіб), а за П'ятою – 3,6 % (близько 40 000 осіб) (Кабузан, 1990, с. 222). Багато дослідників, однак, вважають офіційну статистику щодо кількості єврейського населення Правобережної України неправдивою, а офіційно наведену кількість євреїв заниженою.

На середину XIX ст. Волинь за чисельністю єврейського населення випереджає інші губернії смуги осілости. Слід зауважити, що в XIX ст. темпи приросту євреїв були найвищими серед народів Російській імперії (Кабузан, 1990, с. 224). Сприяло цьому ухвалення 9 грудня 1804 р. «Положення про устрій євреїв», яке врегульовувало соціально-правовий статус євреїв в Росії (Чінена, 2024, с. 132). У 1850 р. їх кількість на Волині сягнула 172 207 осіб (Бармак, 1999, с. 128), що становило 11,5 % від загалу населення. Зустрічаються й інші статистичні дані, які подають на 1847 р. 174 000 євреїв серед мешканців Волині, що складало 13,2 % відносно місцевого населення (Поліщук, 2012, с. 122). У 1871 р. чисельність євреїв на Волині вже становила 211 146 осіб (Чубинський, 1877, с. 176), у 1883 р. – 290 753 особи (Забелин, 1887, с. 154), а в 1897 р. – 394 774 особи (13,2 %) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 88).

Станом на 1883 р. у Волинській губернії 105 076 (36 %) євреїв проживало в містах, 120 938 (42 %) – у містечках, 64 739 (22 %) – у селах. Найбільші єврейські громади зосереджувалися в Житомирському повіті – 45 964 особи, Новоград-Волинському – 38 198 осіб, Рівненському – 26 691 особа, Старокостянтинівському – 26 400 осіб, а найменше в Ізяславському – 16 389 осіб, Овруцькому – 16 884 особи і Ковельському – 17 386 осіб відповідно. Найвища частка євреїв серед повітових міст концентрувалася в Луцьку – з 13 601 міського жителя 11 383 (83,7 %) були євреями (513 євреїв на 100 християн), у Володимирі-Волинському – на 8051 містянина 6452 євреї (80,14 %) (403 євреї на 100 християн) та Острозі – на 16 406 містян 13 138 євреїв (80,08 %) (402 євреї на 100 християн) (Забелин, 1887, с. 154–155). У середньому в повітових містах на одного християнина припадало 1,49 єврея. У містечках цей показник складав 0,83 єврея на одного християнина, а в селах – 100 християн на 5 євреїв (Забелин, 1887, с. 157–157).

Станом на 1897 р. перепис зафіксував на Волині 394 774 особи єврейської національності, що становило 13,2 % від загальної чисельності населення губернії. Серед волинських євреїв 30,1 % (118 727 осіб) проживало в містах, а 69,9 % (276 047 осіб) – у містечках і селах. У всіх містах губернії, за винятком Кременця, євреї становили більшість населення: в Острозі, Луцьку, Володимирі-Волинському, Старокостянтиніві, Рівному, Новограді-Волинському – абсолютну (55–62 %), у Дубні, Житомирі, Ізяславі, Ковелі, Овручі – відносну (46–49 %) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. VIII).

Важливим чинником зміни етнонаціональної структури Волині в XIX ст. була стимульована російським урядом іноземна міграція колонізаційного типу німців і чехів. Попри те, що заохочення німецької колонізації на Волинь російським урядом розпочалося ще наприкінці XVIII ст., масового характеру цей процес набуває у другій половині XIX ст. Одними з перших у період 1787–1791 рр. у Володимир-Волинському і Бердичівському повітах через релігійні утиски на батьківщині поселилися меноніти з Нідерландів. Міграція цієї релігійної спільноти не була чисельною – до 1887 р. переселилося 475 осіб. Меноніти заснували дві колонії, одну з яких на Волині – Скерневські Голендри Володимир-Волинського повіту (Забелин, 1887, с. 163).

Значно чисельнішою була економічна міграція німців. Більшість з них переселяються на Волинь з Привіслянського краю. Кількість німців, які переселялися безпосередньо з Пруссії, поступалася реемігрантам з території Польщі. Частка вихідців з Австрії була найменшою. Через погану обізнаність про умови поселення в Російській імперії темпи німецької міграції на початках були низькі – до 1830-х рр. у Волинську губернію переселилася 1001 особа, засновано 5 поселень у Володимир-Волинському і Рівненському повітах (Забелин, 1887, с. 164).

Поштовхом для значно масштабнішої рееміграції німців з територій підросійської Польщі на Волинь стало скасування наданих у 1809 р. урядом Варшавського герцогства пільг для німецьких переселенців, запроваджених для стимулювання інновацій у сільському господарстві і промисловості. Станом на 1 січня 1857 р. чисельність німецьких переселенців у Польському царстві зросла до 264 000 осіб (Забелин, 1887, с. 164). Багато з них згодом переселилася на Волинь.

Переселення німців на Волинь активізується в 1830-х рр. Здебільшого вони мігрують до Луцького, Рівненського, Житомирського та Володимир-Волинського повітів. Загалом у період 1830–1860-х рр. до Волинської губернії переселилося 11 424 німецьких поселенці, які заснували 139 колоній. За підрахунками А. Забеліна до 1861 р. у Волинській губернії поселилося 13 711 колоністів, з яких 9 313 осіб прибуло з Польського царства, а 4 392 особи – з інших держав (Забелин, 1887, с. 167). П. Чубинський, однак, вважає, що більшість з них були вихідцями з Пруссії та Австрії.

.....
За наступне десятиліття чисельність колоністів на Волині зросла в два з половиною рази і у 1871 р. сягнула 36 686 осіб. У 1874 р. їх чисельність уже становить 40 503 особи, з них 28 132 – вихідці з Польського царства, 12 371 – іноземець (Забелин, 1877, с. 168). За наступні десять років чисельність колоністів зростає майже у три з половиною рази і в 1884 р. сягнула 139 699 осіб (120 395 німців і 19 304 чехи) (Забелин, 1887, с. 172). За віросповіданням 60 % поселенців були протестантами, 30 % – католиками, 10 % – гуситами (Забелин, 1887, с. 174).

З 120 395 німецьких колоністів, поселених у Волинській губернії, 98 254 (81,61 %) були переселенцями з Привіслянського краю (Забелин, 1887, с. 171). Найчисельніші німецькі спільноти сформувалися в Житомирському повіті – 30 382 особи, що становило 25,24 % від загальної чисельності німців на Волині, Новоград-Волинському – 22 509 осіб (18,69 %), Луцькому – 22 363 особи (18,57 %), Рівненському – 19 308 осіб (16,04 %), Володимир-Волинському – 12 838 осіб (10,66 %) (Забелин, 1887, с. 172).

Результатом динамічної міграції німецьких колоністів у другій половині XIX ст. стало суттєве зростання їх частки у структурі населення Волині. Упродовж 30 років, з 1859 по 1889 р., чисельність німецьких колоністів зросла в 25 разів, а їх частка серед населення Волинської губернії зросла з 0,3 % до 4,3 %. У період 1889–1897 рр. на Волинь мігрувало ще 69 000 німецьких поселенців, що збільшило їх частку серед мешканців Волині до 5,6 % (Бармак, 1999, с. 27).

За переписом 1897 р. в губернії уже було зафіксовано 171 331 особу німецької національності. Найвища питома вага в структурі населення губернії німців була зосереджена в Луцькому (30 255 осіб, 11,98 %), Новоград-Волинському (38 201 особа, 10,95 %) і Житомирському (46 922 особи, 10,82 %) повітах. Проживали вони також у Рівненському (24 407 осіб, 8,95 %), Володимир-Волинському (15 739 осіб, 5,68 %) і Дубенському (6942 особи, 3,56 %) повітах. В Овруцькому та Острозькому повітах німці становили 1,2–1,5 % населення, в інших повітах їх було менше як 1 %, найменше (0,1 %) у Старокостянтинівському та Кременецькому повітах (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 164–235).

Чеська міграція на Волинь чисельно поступалася німецькій. Перші чеські поселення тут з'являються 1859 р. Їх заснували нащадки «чеських братів», які на межі XVII–XVIII ст., рятуючись від переслідувань Габсбургів, спочатку переселилися в польську Сілезію. Після поділів Речі Посполитої в 1795 р., коли Сілезія відійшла до Пруссії, вони переселилися в Петроковську губернію, де заснували села Зелев і Кучув. Звідти в 1859 р. чехи з Зелева перебралися на Волинь і заснували перші чеські поселення в селах Погорільці і Підгайці Дубенського повіту. У 1863 р. на Волинь прибули 17 чеських родин з Богемії, які утворили колонію Людгардівка біля с. Погорільці Дубенського повіту (Бармак, 1999, с. 67). Окрім економічного зиску, російська влада розглядала чеську міграцію як протизагромадженню та католицизму, оскільки перші чеські поселенці були протестантами-гуситами. Однак більшість прибулих на Волинь чехів були католиками. За твердженням П. Чубинського чеські поселенці, на відміну від німців, досить легко інтегрувалися в місцеве українське середовище і переходили у православне віросповідання. Чехи мали полегшені умови прийняття російського підданства та певні переваги навіть у порівнянні з росіянами у придбанні угідь польських землевласників (Забелин, 1887, с. 169–170). У 1870 р. спеціальною урядовою постановою чехам на Волині було дозволено прийняти російське підданство зі звільненням на п'ять років від сплати податків і військової повинності. Чехам надавалося право на власний розсуд селитися в наявних громадах і волостях чи створювати власні. Більшість земель чехи викупили в польських поміщиків. Чехи звільнялися від сплати податків на придбані землі та маєтки (Наулко, 1975, с. 39).

Чеська громада Волині швидко зростає: у 1868 р. переселилося 168 сімей, у 1869 р. – 449 сімей, в 1870 р. – 337 сімей. До 1875 р. кількість переселених чеських родин збільшилася до 2 190. Загальна чисельність чехів у Волинській губернії станом на 1884 р. сягнула 19 304 осіб. Найбільше чехів на той час оселилося в Дубенському повіті – 5768 осіб (що становило 29,7 % від загалу волинських чехів), Луцькому – 3219 осіб (16,7 %), Рівненському – 3072 особи (16 %), Острозькому – 2747 осіб (14,2 %) і Житомирському – 2065 осіб (10,7 %). Більшість чехів (окрім приблизно 7 %) прийняли російське підданство (Забелин, 1887, с. 170).

За переписом 1897 р. на території Волинської губернії вже проживало 27 670 чехів, що становило майже 55 % усього чеського населення Російської імперії. За релігійною належністю 66,2 % волинських чехів були православними, 28,6 % – католиками, 5,2 % – протестантами. Найбільше чехів проживало в Дубенському повіті – 10 328 осіб, що складало 5,29 % від загальної кількості населення повіту. Значні чеські громади були також у Рівненському (4703 особи, 1,72 %), Луцькому (3818 осіб, 1,51 %), Острозькому (2696 осіб, 1,59 %) повітах (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. IX).

Близько 97 % чехів Волинської губернії за переписом були жителями сіл і містечок. На початковому етапі інтенсивної іноземної колонізації присутність німецького та чеського елементів у містах Волині була досить рідкісним явищем. Німецька і чеська меншини проживали

передусім у сільській місцевості, традиційно займаючись рільництвом, тваринництвом, а також переробленням сільськогосподарської продукції.

Чисельність німецької та чеської меншини в містах Волині суттєво починає зростати наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. внаслідок переорієнтації політики російського уряду щодо іноземної колонізації, яка, на його думку, не виправдала сподівань (Прищепа, 2010, с. 88–89).

З середини 1880-х рр. політика російської влади до іноземної колонізації через військово-політичні перестороги та аграрне перенаселення змінюється. 14 березня 1892 р. російський імператор видав указ, який забороняв іноземцям і навіть тим, хто прийняв російське підданство, мати власність і селитися за межами міських поселень. 14 березня 1894 р. імператорським указом було заборонено іноземцям купувати майно за межами міст (Поліщук, 2012, с. 116).

Результати етнонаціональних і релігійно-конфесійних процесів на Волині з кінця XVIII – на кінець XIX ст. добре унаочнює перший офіційний перепис населення Російської імперії 1897 р. Загальна чисельність населення Волинської губернії, за його даними, протягом XIX століття зросла в більш як 2,6 раза з 1 124 656 до 2 989 482 осіб. Серед загалу населення українців нараховувалося 2 095 579 осіб (70,10 %), євреїв – 394 774 особи (13,21 %), поляків – 184 161 особа (6,16 %), німців – 171 331 особа (5,73 %), росіян – 104 889 осіб (3,50 %), чехів – 27 670 осіб (0,93 %), татар – 3817 осіб (0,13 %), білорусів – 3794 особи (0,13 %), інших – 3467 осіб (0,12 %) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Динаміка зростання основних етнонаціональних груп Волині за століття була різною: чисельність українців подвоїлася – з 1 004 400 до 2 095 579 осіб; євреїв зросла майже 10 разів – з близько 40 000 до 394 774 осіб; поляків зросла в 2,3 раза – з 78 700 до 184 161 особи; німців, чехів і росіян сформувалася в результаті міграції і природного приросту фактично з нуля.

Активні міграційні припливи суттєво вплинули на етнонаціональну палітру Волині: частка українців зменшилася з 89,3 % до 70,1 %; зменшилася з 7,0 % до 6,16 % і частка поляків; натомість майже 4 рази – з 3,6 % до 13,21 % – зросла частка євреїв; до 5,76 % зросла частка німців; до 3,5 % зросла частка росіян; до 0,93 % зросла частка чехів.

За релігійно-конфесійною належністю структура населення Волині наприкінці XIX ст. була також досить різноманітною: православні – 2 106 521 особа (70,5 %); юдеї – 395 948 осіб (13,2 %); католики – 297 440 осіб (9,9 %); протестанти – 175 348 осіб (5,9 %); старообрядці – 8282 особи (0,3 %); інші – 5943 особи (0,2 %).

Більшість етнонаціональних/мовних спільнот, окрім чехів і білорусів, були моноконфесійними: 99,95 % носіїв єврейської мови – юдеї; 98,72 % носіїв німецької мови – протестанти; 97,72 % носіїв польської мови – католики; 94,82 % носіїв української мови – православні (5,05 % – католики); 89,90 % носіїв російської мови – православні (7,59 % – старообрядці). Поліконфесійними були чеськомовна спільнота (66,22 % – православні, 28,60 % – католики, 5,15 % – протестанти) і білоруська спільнота (74,77 % – православні, 22,30 % – католики, 2,87 % – старообрядці) (Первая всеобщая перепись ..., 1904, с. 85–111).

Висновки. Етнонаціональна та релігійно-конфесійна структура населення Волині після її входження до складу Російської імперії зазнала значних змін, зумовленими політичними й економічними процесами. Основним чинником цих змін стала політика російського уряду, спрямована на нейтралізацію польських і посилення російських впливів, засобами стимулювання внутрішніх і зовнішніх міграційних процесів.

Внутрішня міграція зумовила швидке збільшення кількості росіян на Волині, відсоткова частка яких серед населення Волині зросла найбільше. Водночас внаслідок зовнішніх міграційних припливів серед населення Волині формуються чисельні єврейська, німецька і чеська спільноти. Найбільшого кількісного зростання зазнала єврейська громада. Менш тривалим у часі, проте не менш динамічним було зростання і німецької спільноти, яка чисельно на кінець XIX ст. на Волині поступалася лише євреям і полякам. Чеська міграція на Волинь за чисельністю була найменшою. Серед поляків упродовж XIX ст. відбуваються паралельні міграційні процеси – відтік великих землевласників та учасників антиросійських повстань і притік безземельних селян з підросійської Польщі, міграція польського дворянства до інших російських адміністративних та економічних центрів. Наслідком цього, попри кількісне зростання поляків на Волині, стало незначне зменшення їх частки в загальній структурі населення губернії.

На тлі активних зовнішніх і внутрішніх міграційних процесів у загальній структурі населення Волині зменшується питома вага українців.

Подяка. Численній спільноті дослідників історії Волині, ґрунтовні напрацювання яких використано для написання цієї статті.

Фінансування. Дослідження і публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

- Бармак, М. (1999). Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Тернопіль, 208 с.
- Буравський, О. (2004). Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 168 с.
- Забелин, А. (1887). Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. I. Киев, 425 с.
- Кабузан, В. (1990). Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав / Отв. ред. С.И. Брук; АН СССР, Ин-т истории СССР. М.: Наука, 256 с.
- Кабузан, В. (2006). Украинцы в мире. Динамика численности и расселения 20-е годы XVIII века – 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса; Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. Москва: Наука, 657 с.
- Карліна, О. (2006). Демографічна і соціальна характеристика західнополіського регіону Волинської губернії наприкінці XVIII – середини XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України : Наук. зб.: Випуск 20: Матеріали XX Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 26 жовтня 2006 р.* Луцьк, 227 с.
- Ковба, Ж. (1974). Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Дис. канд. іст. наук. Львів, 212 с.
- Лісевич, І. (1993). У зацінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ, 86 с.
- Латай, М. (1998). До історії єврейських поселень в Україні і на Волині. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. Луцьк. С. 266–267.
- Надольська, В. (2016). Волинь як поліетнічний регіон. *Німці в історії Волині = Deutsche in der Geschichte Wolhyniens : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 1–2 жовт. 2015 р. / Рада німців України, Луц. нац. техн. ун-т ; [за наук. ред. М. П. Костюка].* Луцьк : Твердиня. С. 24–33.
- Надольська, В. (2020). Волинська губернія: етнічні процеси у контактній зоні. *Краєзнавство.* 2020. № 1/4. С. 128–143.
- Надольська, В. (2018). Зміни етнічного складу населення Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття : зб. наук. праць.* Луцьк : Вежа-Друк. С. 387–404.
- Надольська, В. (1998). З історії єврейської общини Волині. *Минуле і сучасне Волині [Текст] : Олександр Цинкаловський і Волинь: Матеріали 9-ї наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року.* Луцьк : Надстиря, 296 с.
- Наулко, В. (1975). Развитие межэтнических связей на Украине: (Историко-этнографический очерк). Київ: Наук. думка, 276 с.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. (1904). С.Пб.: Изд. Центр. статист. ком. МВД. Т. VIII. Волынская губерния. 281 с.
- Поліщук, Ю. (2012). Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 432 с.
- Прищепа, О. (2010). Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне : М. Дятлик, 287 с.
- Сінкевич, Є. (2022). Архівні джерела про підтримку Січневого повстання 1863 – 1864 рр. мешканцями Херсонської губернії Російської імперії та наслідки цих подій для визвольного руху. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія*, 39, с. 74-80. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-74-80>
- Чінена, О. (2024). «Положення про устрій євреїв» 1804 р. як інструмент впливу на ідентичність єврейських громад у Російській імперії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія*, 50, с. 131-135. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-131-135>
- Чубинский, П. (1872). Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. Т. VII. Вып. 1. Поляки. Евреи. Племена немалорусского происхождения. С.Пб., 341 с.
- Чубинский, П. (1877) Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. С.Пб. Т. VII, 606 с.
- Шваб, А. (2018). Участь населення Волинської губернії в колонізації Сходу Російської імперії. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття : зб. наук. праць.* Луцьк : Вежа-Друк. С. 222–241.

- Шмид, О.** (2008). Німці на Волині у світлі аграрної колонізації губернії другої половини XIX – на початку XX ст. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць. С. 93–98.
- Шпиталенко, Г.** (2014). Релігійне життя волинських чехів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Чехи на Волині: історія та сучасність: збірник наукових праць/ за ред. О. С. Березюк, О. М. Власенко*. Житомир: Вид. ЖДУ ім. І. Франка. С. 39–65.

References:

- Barmak, M.** (1999). Nimetske, cheske ta yevreiske naselennia Volynskoi hubernii (1796–1914 rr.) [German, Czech, and Jewish population of Volyn province (1796–1914)]. Ternopil, 208 s. [in Ukrainian].
- Buravskiy, O.** (2004). Poliaky Volyni u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Poles of Volhynia in the second half of the 19th - early 20th centuries]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU, 168 s. [in Ukrainian].
- Chbinskij, P.** (1877). Trudy etnograficheskoy-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkij kraj. Materialy i issledovaniya. S.Pb. T. VII. 606 s. [in Russian].
- Chinena, O.** (2024). «Polozhennia pro ustrii yevreiv» 1804 r. yak instrument vplyvu na identychnist yevreyskykh hromad u Rosiiskii imperii ["Regulations on the Organization of Jews" of 1804 as a tool for influencing the identity of Jewish communities in the Russian Empire]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Seria: istoriia, 50, s. 131-135 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-131-135>
- Chubinskij, P.** (1872). Trudy etnograficheskoy-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkij kraj. Materialy i issledovaniya. T. VII. Vyp. 1. Polyaki. Evrei. Plemena nemaloruskogo proiskhozhdeniya. S.Pb., 341 s. [in Russian].
- Kabuzan, V.** (1990). Narody Rossii v XVIII veke. Chislennost' i etnicheskij sostav [Peoples of Russia in the 18th century. Number and ethnic composition] / Otv. red. S.I. Bruk; AN SSSR, In-t istorii SSSR. Moskva: Nauka, 256 s. [in Russian].
- Kabuzan, V.** (2006). Ukraincy v mire. Dinamika chislennosti i rasseleniya 20-e gody XVIII veka – 1989 god : formirovanie etnicheskikh i politicheskikh granic ukrainskogo etnosa [Ukrainians in the world. Dynamics of population and settlement 20s of the 18th century – 1989: formation of ethnic and political boundaries of the Ukrainian ethnos]; Ros. akad. nauk, In-t ros. istorii. Moskva: Nauka, 657 s. [in Russian].
- Karlina, O.** (2006). Demografichna i sotsialna kharakterystyka zakhidnopoliskoho rehionu Volynskoi hubernii naprykintsi XVIII – seredyny XIX st. [Demographic and social characteristics of the Western Polesie region of the Volyn province in the late 18th - mid-19th centuries]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Kamin-Kashyrskiy v istorii Volyni ta Ukrainy* : Nauk. Zb.: Vypusk 20: *Materialy XX Volynskoi oblasnoi naukovo-praktychnoi istoryko-kraieznnavchoi konferentsii*, 26 zhovtnia 2006 r. Lutsk, 227 s. [in Ukrainian].
- Kovba, Zh.** (1974). Cheska emihratsiia na Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Czech emigration to Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Dys. kand. ist. nauk. Lviv, 212 s. [in Ukrainian].
- Latai, M.** (1998). Do istorii yevreyskykh poselen v Ukraini i na Volyni [To the history of Jewish settlements in Ukraine and Volyn]. *Materialy IX naukovoï istoryko-kraieznnavchoi mizhnarodnoi konferentsii 20–23 sichnia 1998 r.* Lutsk. S. 266–267. [in Ukrainian].
- Lisevych, I.** (1993). U zatinku dvohlavoho orla (polska natsionalna menshyna na Naddnyprianskii Ukraini v druhii polovyni XIX st. – na pochatku XX st.) [In the shadow of the double-headed eagle (Polish national minority in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th century - early 20th century)]. Kyiv, 86 s. [in Ukrainian].
- Nadolska, V.** (1998). Z istorii yevreiskoi obshchyny Volyni [From the history of the Jewish community of Volhynia]. *Mynule i suchasne Volyni [Tekst] : Oleksandr Tsynkalovskiy i Volyn: Materialy 9-yi naukovoï istoryko-kraieznnavchoi mizhnarodnoi konferentsii 20-23 sichnia 1998 roku*. Lutsk : Nadstyria, 296 s. [in Ukrainian].
- Nadolska, V.** (2016). Volyn yak polietnichnyi rehion. Nimtsi v istorii Volyni [Volyn as a multiethnic region. Deutsche in der Geschichte Wolhyniens] : *materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., Lutsk, 1-2 zhovt. 2015 r. / Rada nimtsiv Ukrainy, Luts. nats. tekhn. un-t ; [za nauk. red. M. P. Kostiuka]*. Lutsk : Tverdynia. S. 24–33. S. 28–29. [in Ukrainian].
- Nadolska, V.** (2018). Zminy etnichnoho skladu naselennia Volynskoi hubernii (druga polovyna XIX – pochatok XX st) [Changes in the ethnic composition of the population of the Volyn province (second half of the 19th - beginning of the 20th century)] *Modernizatsiini protsesy na Volyni v XIX – na pochatku XX stolittia : zb. nauk. prats.* Lutsk : Vezha-Druk. S. 387–404. [in Ukrainian].
- Nadolska, V.** (2020). Volynska huberniia: etichni protsesy u kontaktinii zoni [Volyn province: ethnic processes in the contact zone]. *Kraieznnavstvo*. 2020. № 1/4. S. 128–143. [in Ukrainian].

-
- Naulko, V.** (1975). *Razvitie mezhetnicheskikh svyazey na Ukraine: (Istoriko etnograficheskij ocherk)* [Development of interethnic relations in Ukraine: (Historical and ethnographic essay)]. Kiev: Nauk. dumka, 276 s. [in Russian].
- Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g.** [The first general population census of the Russian Empire in 1897] (1904). S.Pb.: Izd. Centr. statist. kom. MVD. T. VIII. Volynskaya guberniya. 281 s. [in Russian].
- Polishchuk, Yu.** (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [National minorities of Right-Bank Ukraine in the context of the ethnic policy of the Russian Empire (late 18th – early 20th centuries)]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 432 s. [in Ukrainian].
- Pryshchepa, O.** (2010). *Mista Volyni u druhii polovyni XIX–na pochatku XX st.* [Cities of Volhynia in the second half of the 19th - early 20th centuries]. Rivne : M. Diatlyk, 287 s. [in Ukrainian].
- Shmyd, O.** (2008). *Nimtsi na Volyni u svitli ahrarnoi kolonizatsii hubernii druhoi polovyny XIX – na pochatku XX st.* [Germans in Volyn in the light of the agrarian colonization of the province in the second half of the 19th - early 20th centuries]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii : zbirnyk naukovykh prats.* S. 93–98 [in Ukrainian].
- Shpytalenko, H.** (2014). *Relihiine zhyttia volynskykh chekhiv u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Religious life of Volyn Czechs in the second half of the 19th - early 20th centuries] *Chekhyy na Volyni: istoriia ta suchasnist: zbirnyk naukovykh prats/* za red. O. S. Bereziuk, O. M. Vlasenko. Zhytomyr: Vyd. ZhDU im. I. Franka. S. 39–65 [in Ukrainian].
- Shvab, A.** (2018). *Uchast naselennia Volynskoi hubernii v kolonizatsii Skhodu Rosiiskoi imperii. Modernizatsiini protsesy na Volyni v XIX – na pochatku XX stolittia* [Participation of the population of the Volyn province in the colonization of the East of the Russian Empire] : zb. nauk. prats. Luts'k : Vezha-Druk. S. 222–241 [in Ukrainian].
- Sinkevych, Ye.** (2022). *Arkhivni dzherela pro pidtrymku Sichnevoho povstannia 1863 – 1864 rr. meshkantsiamy Khersonskoi hubernii Rosiiskoi imperii ta naslidky tsykh podii dlia vyzvolnoho rukhu* [Archival sources on the support of the January Uprising of 1863-1864 by residents of the Kherson province of the Russian Empire and the consequences of these events for the liberation movement]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: istoriia,* 39, s. 74-80 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-74-80>
- Zabelin, A.** (1887). *Voenno-statisticheskoe obozrenie Volynskoj gubernii. CH. I.* [Military statistical review of the Volyn province. Part I]. Kiev, 425 s. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 14.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 23.07.2025